
სოციალისტური რეალიზმი და საბჭოთა დისკურსი
Socialist Realism and Soviet Discourse

Zaza Abzianidze

ზაზა აბზიანიძე

შოთა რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ინსტიტუტი
Shota Rustaveli Institute of Georgian Literature

„Little Man“ in the Era of the „Big Man“

(A „Social Realism“ Antithesis to the Humanist Tradition of Georgian Prose)

„პატარა ადამიანი“ „დიდი ადამიანის“ ეპოქაში

(ქართული პროზის ჰუმანისტური ტრადიციის „სოცრეალისტური ანტიტეზა“)

One of the prevailing themes of the Georgian prose of the 19th to early 20th century was a “*Little Man*”, whose “literary birth” is associated with the names of Gogol and Chekhov and who usually represents a poor class of petty city officials/teachers. Demna Shengelaya's short novel “*The Man*” is perceived as the antithesis to the humanistic pathos of this “literary gallery”, created at the dawn of socialist realism and repeating, in a parody way, both Egnate Ninoshvili's plot and onomastic symbols. This short novel laid down the basis for the whole series of literary characters. We hope that the reader will learn how the socialist realism, introduced by the “Big Chief” ousted from Georgian literature a centuries-old tradition of humanism.

Key words: Georgian prose, „Little Man”, Demna Shengelaya

საკვანძო სიტყვები: ქართული პროზა, „პატარა ადამიანი“, დემნა შენგელაია

XX საუკუნის დასასრულისა და XIX საუკუნის დასაწყისის ქართული პროზის ერთ-ერთი დომინანტური თემა – „პატარა ადამიანი“ გახლდათ. აქ მკაფიოდ უნდა განვასხვავოთ ერთმანეთისაგან ჩვენი „ხალხოსნების“ მიერ ესოდენი ემპატიით აღწერილი, ბატონყმობის უღელქვემ დაბეჭავებული ქართველი გლეხკაცი და ის „პატარა ადამიანი“, რომელიც, როგორც წესი – ქალაქელ ჩინოვნიკთა/მასწავლებელთა ხელმოკლე ფენას ეკუთვნის.

„პატარა ადამიანის“ „ლიტერატურული დაბადება“ გოგოლისა და ჩეხოვის სახელებს უკავშირდება, მაგრამ, ამ ლიტერატურული ფენომენის მნიშვნელობა შორს გასცდა რუსული ლიტერატურის ფარგლებს – უმწეო, ნაკლული თუ უსაკო ადამიანისადმი მიმართება – მწერლობისათვის ერთგვარ ტესტირებად იქცა, რომელიც სრულიად უნივერსალური გამოდგა.

ეგნატე ნინოშვილის, შიო არაგვისპირელის, ვასილ ბარნოვის, ნიკო ლორთქიფანიძისა თუ მიხეილ ჯავახიშვილის პროზის ჰუმანისტურ პრობლემატიკაში „პატარა ადამიანი“ განსაკუთრებულ ადგილს იჭერს და ჩვენ თვალნათლივ ვხედავთ, როგორ აგნებენ ჩვენი მწერლები რაღაც უხილავი საცეცებით იმ საყოველთაო სატკივარს, რომელიც ასე გენიალურად განსახიერდა თომას

მანის „პატრა ბატონ ფრიდემანსა“ თუ ჩარლი ჩაპლინის უსაყვარლესი, უიღბლო მაწანწალის თავგადასავლებში...

ქართულ მწერლობას ვუბრუნდები: მწერლურმა ინტუიციამ უკარნახა ეგნატე ნინოშვილს რადიკალურად შეეცვალა რაკურსი ილიას „კაკო-ყაჩადის“ დრამატული კოლიზიისათვის, სადაც უპატიებელი შეურაცხყოფა მხოლოდ სისხლით უნდა ჩამოირეცხოს და სადაც შურისმაძიებელი თავზე ხელაღებული ყაჩაღია. რა ყაჩაღი?! სპირიდონ მცირიშვილი (ეს ონომასტიკური სიმბოლიკაც ხომ ცალკე კვლევის საგანია!) კანონმორჩილი, პატიოსანი, სიღარიბისაგან დაბეჩავებული ადამიანია, რომლისთვისაც მასწავლებლობა სოციალური ზედასვლის მაქსიმუმია, ხოლო საყვარელ ქალთან შეუღლება (რასაც თავის გმირზე არანაკლებ უიღბლო ავტორი ვერ ეღირსა!)¹ ბედნიერების მწვერვალი.

სოციალურ ასპექტს თუ გავითვალისწინებთ, ტარიელ მკლავაძე (ისევ ონომასტიკური სიმბოლიკა!) – აზნაუროა, ხოლო სოფლის მასწავლებელი სპირიდონი კი – ინტელიგენტი საგანგებოდ ვიხმარე აქ ეს ტერმინი, რადგან თავად ეგნატე ნინოშვილს (რაც სიტყვათათამაში გამომივიდა!), ისევე, როგორც მის, დაბალი სოციალური წრიდან გამოსულ თანამოკალმეთ, ჩვენ ქართული ინტელიგენციის პირველ თაობად ვთვლით; ისევე, როგორც სოლომონ დოდაშვილის – ამავე კატეგორიის პირველ და ერთადერთ „პერსონად“ რომანტიზმის ეპოქაში. ცხადია, რომ ანტაგონიზმი აზნაურიშვილსა და ინტელიგენტს შორის – ეგნატესთან გამიზნული და სიმბოლურია. თუმცა, არც იმდენად „იდეოლოგიზირებული“, როგორც ეს მისი შემოქმედების საბჭოთადროინდელ მკვლევარებს ეგონათ. ერთ ციტატას მოვიხმობ:

„ტარიელ მკლავაძეს მწერალმა დაუპირისპირა მშრომელი გლეხობის წრიდან გამოსული, ფიზიკურად სუსტი, მაგრამ სულიერად ძლიერი, პროგრესული იდეებით აღჭურვილი, სოფლის მასწავლებელი სპირიდონ მცირიშვილი. ტარიელმა უხეშად შელახა სპირიდონის ადამიანური ღირსება; ნამუსის ახდა დაუპირა მის მეუღლეს... გაივლის ხანი, შეურაცხყოფილი სპირიდონი შურს იძიებს მკლავაძეზე, რევოლუციით განგმირავს მას“ (კალანდაძე, 1982, გვ. 82).

მიხეილ ჯავახიშვილის მწერლური ინტუიცია კარნახობს, რომ ამ „მარადიულმა კლიშემ“ – არისტოკრატი მოძალადის და მდაბიო მსხვერპლისა, მთელი თავისი რესურსი უკვე ამოწურა და სიტუაციას 180 გრადუსით შეატრიალებს – მოძალადე გლეხია, მსხვერპლი კი – ბატონის ოჯახი! ამასთანავე, სიტუაცია ისე შეიცვალა, რომ ძალადობა მთლად ძალადობადაც აღარ აღიქმება, რადგან დიდწილად „მსხვერპლის“ მიერ არის პროვოცირებული. შედეგად – დრამატულ „სამკუთხედში“ რეალური „მსხვერპლი“ არა გაუპატიურებული ქალია, არამედ, მისი ქმარი – თეიმურაზ ხევისთავი, რომელიც სპირიდონ მცირიშვილისაგან განსხვავებით, მკითხველის არანაირ თანაგრძნობას არ იწვევს, რადგან მთელი მისი კაპიტულიანტური ნატურა ღირსია ამ სასჯელის.

ყოველივე ზემოთქმული საკმარისი იქნებოდა „ჯაყოს ხიზნების“, როგორც ნინოშვილის მოთხრობის ინვერსიული ნიმუშის ლაკონური რეზიუმესათვის, XX საუკუნის დასაწყისში რომ ყოფილიყო დაწერილი, საქართველოს გასაბჭოებამდე. მაგრამ, რომანი „მნათობში“ ისედაც ტრაგიკულ 1924 წელს გამოქვეყნდა და კიდევ ერთი ტრაგედიის მოხეზად იქცა.

ლიორსებაყრილი თეიმურაზსა და გაუპატიურებულ, ბედსშერიგებულ მარგოში მკითხველს შეეძლო თავისივე თავისუფლებაწართმეული ქვეყანა ამოეცნო; ხოლო უცხოტომელ, მოძალადე ჯაყოში კი – ინტერნაციონალური ლოზუნგებითა და რუსული ხიშტებით დამკვიდრებული ბოლშევიკური ხელისუფლება (ჯულაშვილ-ჯივამშვილის „ონომასტიკური დაწყვილება“ ხომ უკვე რაღაც ფატალურ გამოწვევად მიმაჩნია!).

¹ „1892 წლის ახალწელიწად დღეს ეგნატე გურიის სოფელ ხიდისთავში გაეცნო თავისი მეგობრების ბესარიონ და გერონტი კალანდაძეების დას ნადასის, რომელიც, როგორც ეტყობა, თავისი გარეგნობით და სულიერი კულტურით ყველაზე მეტად შეეფერებოდა მის წარმოდგენას სატრფოსა და იდეალურ მეუღლეზე. არსებობს ნინოშვილის ორი წერილი ნადასი კალანდაძისადმი მიმართული., მაგრამ არ დარჩენილა ქალის პასუხი; მხოლოდ, როგორც ნინოშვილის მეორე წერილიდან ირკვევა, მას ეგნატესათვის უარი უთქვამს [...], ვინაიდან უკვე ჰყოლია საქმრო, რომელიც ბელეტრისტის კარგი ნაცნობი ყოფილა“. (გერონტი ქიქოძე, „ეგნატე ნინოშვილი“. „რჩეული თხზულებანი, ტ.1, თბ., „საბჭოთა საქართველო“, 1963 წ. გვ. 255).

მაგრამ ახლა მიხეილ ჯავახიშვილის იმ მოთხრობებს მივუბრუნდეთ, რომელთა ჰუმანისტური პათოსოს წარუხოცელი კვალი უკვე საუკუნეზე მეტია, რაც ამჩნევია ქართულ პროზას. ბევრი ჩვენაგანი XX საუკუნის ქართული პოეზიის დაბადებას 1919 წელს გალაკტიონის „არტიტული ყვავილების“ გამოცემას უკავშირებს, ხოლო პროზისა – 1903-ში გაზეთ ცნობის ფურცელში“ მიხეილ ჯავახიშვილის „ჩანჩურას“ გამოქვეყნებას. ამ, ერთ ღამეში დაწერილმა მოთხრობამ განაპირობა მისი ავტორის მთელი შემდგომი ბიოგრაფია, მაგრამ, მგონი არ შევცდები თუ ვიტყვი, რომ ამასთანავე – XX საუკუნის ქართული ჰუმანისტური პროზის მთელი შემდგომი კალაპოტიც.

თვითონ მიხეილ ჯავახიშვილი ასე იხსენებდა თავის ლიტერატურულ დებიუტს: „იმ დროს მწერლობაში „საწყალი კაცი“ იკალათებდა, მეც მიმიზიდა. ერთხელ ბაზარში მათხოვარა დავინახე – ჯუჯა, უბადრუკი, მუნჯი, მასხარა. დიდხანს ვსდიე და ვუთვალთვალე. მერე სადამის შვიდ საათზე ჩავუჯექი და მეორე დღის თორმეტ საათზედა ავდექი. ასე დაიბადა „ჩანჩურა“. ერთ საწყალს რამდენიმე საწყალი მოჰყვა („უპატრონო“, „თავდავიწყება“, „მეჩექმე გაბო“, „კურკას ქორწილი“) და ეს მოტივი, დაჩაგრული და უბედური – ოცი წლის დუმისის შემდეგაც მრავალჯერ გავიმეორე. შეუძლებელია არ განმეორებულყო, ვინაიდან მწერლისათვის სიბრალული და თანაგრძნობა იგივეა...“ (ჯავახიშვილი, 2011, გვ. 215).

„პატარა ადამიანის“ სამი, ერთმანეთისაგან აბსოლუტურად განსხვავებული პორტრეტი ვლინდება კონსანტინე გამსახურდიას ადრინდელ ნოველებში – „ზარები გრიგალში“, „ქოსა გახუ“ და „დიდი იოსები“.

რა განაპირობებს ამ პატარა ადამიანების ტრაგდიას? ახალი სინამდვილე, მათი „გენეტიკური სიპატარავე“, თუ ის ფატალური კანონზომიერება, რომელიც გაფიქრებინებთ: იარსებებს კი ისეთი საზოგადოება, რომელშიც გალადდება და გაიხარებს მნათე ოქროპირი?! მირიან აბულაძის მოსწრებული თქმით, კონსანტინე გამსახურდიას ნოველის სწორედ ეს პერსონაჟია – „საოცრად რომ მოგვაგონებს იმ ეგზოტიკურ მცენარეს, რომელიც სიცოცხლეში მხოლოდ ერთხელ აყვავდება და მაშინვე იღუპება!“ (აბულაძე, 1976, გვ. 20).

ან დადიანების ბუში – ქოსა გახუ, თავს რომ იგიჟიანებს და საკუთარ ძმას მეძებარი ძაღლის მაგივრობას უწევს, ოღონდ კი ერთდთადერთი ვაჟი განარიდოს გუმანით ნაგრძნობ ხიფათს; ან – მეკურტნე იოსები, რომელსაც ხელისუფლების შეცვლა მართლაც ახალი ცხოვრების დადგომის ილუზიას უქმნის და მის უბოროტო, მაგრამ პატარა სულში ჩამალული „დიდკაცობოს კომპლექსის“ მსხვერპლად აქცევს?!

ამ სამ, განსხვავებულ პორტრეტს ერთი დეტალი ანათესავებს: თუ გახსოვთ დიეგო ველასკესის „მენინები“ – სამეფო ოჯახით, მასხარა ჯუჯათი და ამ ჟანრის კომპოზიციისათვის სრულიად აუცილებელი ატრიბუტიტთ – ძაღლით! ზუსტად ასევე, გამსახურდიას სამივე ნოველაში, სრულიად სხვადასხვაგვარ კონტექსტში, მაგრამ მაინც – „ჯუჯები“ ძაღლებთან არიან დაწყვილებულნი.

„ზარები გრიგალში“: „არც ერთი ყურშა არ ისურვებდა ოქროპირსავით ცხოვრებას. ოქროპირი ბედს არ უჩიოდა. მისი სულის სიმშვიდე არასოდეს დარღვეულა“ (გამსახურდია, 1959, გვ. 15).

„ქოსა გახუ“: ტაგუ სამუგია უყვება ავტორს ქოსა გახუს თაობაზე – „ხვალ გიჩვენებთ: როგორ გამოვწაფე ნადირობაში. ქართული მწევარი ვერ მიეწევა, ისე გავარდება გვიმრებში. ვერც ერთი მაძებარი ვერ აავდებს კურდღელს“ (გამსახურდია, 1959, გვ. 65).

დაბოლოს – „დიდი იოსები“, სადაც პარადოქსულადაა შემობრუნებული გაცვეთილი მეტაფორა „ძაღლური ცხოვრებისა“. „ცისფერსისხლიანი“ მონადირე ძაღლი მუდმივ კონტრასტულ ფონს უქმნის გზააზნეულ პროლეტარს:

„ხელს უსვამსდა დიდი იოსები ბერბერას ნაპენტი მატყლივით რბილსა და კრიალა ბეწვს და მის ხსოვნაში ჩაიარა უჯიშო, ქეციან, გაბოროტებულ ძაღლების ლეგიონმა, რომლებიც ათასობით ენახა მას რაჭასა და ქალაქში. არც ერთ მათქვანს არ ჰგავდა ბერბერა. ძაღლმა თათი მკლავზე დაადო და დიდმა იოსებმა ეს ამოიკითხა თავაზიანი პირუტყვის

თავლისფერ თვალეზში: ჩემმა პატრონებმა დაუკითხავად დამაგდეს, ამაგი არ დამიფასეს და ახლა შენა ხარ ჩემი მფარველი და მეგობარი“ (გამსახურდია, 1959, გვ. 195).

როდესაც კონსტანტინე გამსახურდიას სამ ადრინდელ ნოველაში „ანიმალისტური დისკურსისა“ და „პატარა ადამიანის“ გადაკვეთაზე ვფიქრობ, დიდი მწერლის ამ გამონათქვამს ვიხსენებ: „*მე არ ვთაკილობ პატარა ადამიანების სულში მომხდარი აღრევის გამოსახვას. ამიტომაც გულდასმით შევისწავლე დიდი იოსების ცხოვრება, თითქმის ყოველივე აქ მოთხრობილი ჩემი ზედმიწევნითი დაკვირვების შედეგია...*“ (გამსახურდია, 1959, გვ. 161).

ზემოდასახელებული ნაწარმოებების ჰუმანისტური პათოსის ანტიეთეზად აღიქმება სოცრეალიზმის იდეოლოგიებით გამოძერწილი „წარმატებული გმირი“ (მექი ვაშაკიძიდან დაწყებული – ვეფხია ხალიბაურამდე. მეტს აქ აღარ ჩამოვთვლი – ყველას გვახსოვს!), რომელიც მეოცე საუკუნის ქართულ პროზაში 30 წლის განმავლობაში ბატონობდა (XX საუკუნის 30-დან 60-იან წლებამდე). „დიდ ბელადთა“ ბრწყინვალეობით გასხივოსნებულ სივრცეში მხოლოდ რამდენიმე მწერალი იყო, რომელთაც მოახერხეს თავი აერიდებინათ „სავალდებულო თემატიკისათვის“ და ან ისტორიულ თემატიკას მიმართეს, ან სოციალისტური სინამდვილის განათებული ავანსცენიდან მზერა კულისებისაკენ გადაანაცვლეს, სადაც თეატრის ყველა ტრადიციის საპირისპიროდ, მარადიული ადამიანური დრამების ასპარეზი იყო. გარდა ზემონახსენები მწერლებისა აქ დავუმატებდი ნიკო ლორთქიფანიძის, ლეო ქიაჩელის, ოთარ ჩხეიძის სახელებს.

იყო კიდევ ერთი, სიცოცხლეში ყველასათვის უცნობი, ჩაკვირებული და გულმტკივანი მწერალი, რომელმაც, მიხეილ ჯავახიშვილის კვალი ჩამდგარმა, დედაქალაქის ფასადს მიღმა ისეთი მარგინალები აღმოაჩინა, რომლებიც კიდევ ჰგავდნენ რაღაცით ჩანჩურას და კიდევ განსხვავდებოდნენ, მაგრამ, რა დროც არ უნდა იყოს, თავად ეს ფენომენი – ჩაგრულისა და მზავრელის, ვაი, რომ მარადიულია, რისი დაჯერებაც არასგზით არ უნდოდა ამ ფაქიზი სულისა და იშვიათი მწერლური ნიჭის დაჯილდოვებულ ექიმს – ლადო კოტეტიშვილს (ვახტანგ კოტეტიშვილის უმცროს ძმას). თავის არაჩვეულებრივად ექსპრესიულ მოთხრობაში „გოჩმანა“, მან ბედისაგან განწირული კიდევ ერთი არსების სრულიად დაუვიწყარი პორტრეტი შექმნა: „*მეტსახელად გოჩმანას ეძახდნენ. დაბალი ტანისა იყო, ელამი...*“ – იწყებს ავტორი და, რადგან თვლის, რომ ეს ორი ფაქტორი არასაკმარისია ადამიანის დასაკომლექსებლად, განაგრძობს: „*...მარცხენა თვალი ზედ ცხვირზე ჰქონდა დაკრული. მარჯვენა კი სულ მოძრაობდა, კანკალებდა. სახე ჰქონდა გაჭაჭული, ცხვირი ჯერ გატეხილი, მერე სახეზე დაჭყლეტილი, უღვაშები მარტო ტუჩის კუთხეებთან, ისიც თითო-ოროლა ღერი*“ (კოტეტიშვილი, 2018, გვ. 37).

ამ გარეგნობის პატრონს ისევ სოფელში თუ შეიცოდებენ: ერთნი ენათესავენბინან, მეორენი მეზობლობენ, მესამენი მიეჩვიენ... ჩვენში, ხომ ყველა სოფელს ჰავს თავისი „გიჟი გოგია“. ჰოდა ესეც, „გიჟი გოჩმანა“ იქნებოდა და არც არავინ აწყენინებდა... აი, ქალაქი გაცილებით უფრო სასტიკია და გოჩმანას ცხოვრება ერთ, უწყვეტ კომმარად გადაქცეულა... ლადო კოტეტიშვილის ეს მოთხრობა 1930 წელსაა დაწერილი და მისი გამოქვეყნება ავტორს არც კი უცდია.

უნდა ითქვას, რომ უკვე სხვა დროისა და სხვა გარემოებაში გამოქვეყნებულს (ამ ათი წლის წინ, კრიტიკოს ზაალ ჩხეიძის წინათქმით) მაინცადამაინც დიდი რეზინანსი არ გამოუწვევია (არცააა გასაკვირი, პუბლიკაციათა თავბრუდამხვევი მრავალფეროვნების ფონზე), მაგრამ, მთლად შეუმჩნეველი ნამდვილად არ დარჩა და თავისი კუთვნილი ადგილი დაიკავა ქართული პროზის ჰუმანისტური პრობლემატიკისადმი მიძღვნილ ნაწარმოებთა შორის.

პარადოქსალურია, რომ ამ ჰუმანისტური ტრადიციის „სოცრეალისტური ანტიეთეზა“ და სოცრეალიზმის ზეწოლით ჰუმანიზმის საუკუნოვანი ტრადიციის კვდომა, ყველაზე მკაფიოდ აისახა არა კონსტანტინე ლორთქიფანიძისა თუ აკაკი ბელიაშვილის ნაწარმოებებში, არამედ, ერთ-ერთი ყველაზე ნიჭიერი იმდროინდელი მწერლისა და, პრინციპში, შეუბღალავი ბიოგრაფის მქონე პიროვნების – დემნა შენგელაიას მოთხრობაში „კაც“, რომელიც პაროდირებულად იმეორებდა ეგნატე ნინოშვილის „ჩვენი ქვეყნის რაინდის“ სიუჟეტსაც და ონომასტიკურ სიმბოლოვასაც:

ზნედაცემულობის სიმბოლო, მოძალადე ტარიელ მკლავამე გარდაისახება აღტაცების მომგვრელ კომისარ თაბაგარად, რომლის განუყრელი მაუზერი მოთხრობის ფინალურ მიზანსცენაში – მისი მეომრული და ეროტიკული გამარჯვების სიმბოლოდ უნდა აღვიქვათ. ზუსტად ისევე, როგორც – მოტუყუებული ქმრის დაკეცილი, სველი შავი ქოლგა – შეურაცხყოფილი, ცხოვრებისაგან გასრესილი ადამიანის „სიპატარავის ატრიბუტად“.

ძნელი ასახსნელია ადამიანური კეთილშობილებისა და ლიტერატურული ცინიზმის თანაარსებობა. გავიმეორებ – დემნა შენგელაია მეოცე საუკუნის ერთ-ერთი ყველაზე ნიჭიერი ქართველი პროზაიკოსი გახლდათ (გავიხსენთ მისი „სანავარდო“- ქართული მოდერნისტული რომანის პირველი ნიმუშთაგანი, რომენ როლანის „კოლა ბრიუნონის“ „ქართული ანალოგი“ – „ბათა ქექია“, შესანიშნავი მოთხრობების ციკლი – „გურამ ბარამანდია“, „ყაზავათი“, „ბაშკადიკლარ“...

დემნა შენგელაია არანაირად არ იყო კომპრომენტირებული ხელისუფლებასთან კულუარული თანამშრომლობით, მაგრამ რამდენიმე პრიმიტიულად-ანგაჟირებული მოთხრობით (მარტო „თებერვალი“ რად ღირს, სადაც მენშევიკური გვარდიის ჯარისკაცებს, თბილისის დატოვების შემდეგ, კოცონთან ღამისთევსას, მათთან შეკედლებული პატარა გოგო „ლექციებს უკითხავს“ ლენინსა და მის იდეებზე!) მან ერთგვარი „ხელშეუხებლობის სიგელი“ მიიღო და შემდეგ, მთელი თავისი შეგნებული ცხოვება, პრაქტიკულად მონაწილეობა არ მიუღია პოლიტიკურ ცხოვრებაში. ბევრი მისი კოლეგისაგან (განსაკუთრებით სიმბოლისტებისაგან) განსხვავებით, იგი არც „წითელ კომისარებთან“ დამეგობრებისაკენ ილტვოდა და არც რაიმე კონფრონტაციული ჟესტების გამკეთებელი იყო – სწორედ ამან იხსნა და დღევანდელი გადასახედიდან მაინც გულწრფელი სითბოთი ვახსენებთ მის სახელს.

გამოყენებული ლიტერატურა:

- აბულაძე, მ. (1976). კონსტანტინე გამსახურდია. თბილისი: „მეცნიერება“.
გამსახურდია, კ. (1959). რჩეული თხზულებანი, ტ. 2. თბილისი: „საბჭოთა საქართველო“.
კოტეტიშვილი, ლ. (2018). კეთროვანთა ზღაპრები. თბილისი: „ინტელექტი“.
ჯავახიშვილი, მ. (2011). ჩანაწერები. თბილისი: „ინტელექტი“.

References:

- Abuladze, M. (1976). K'onst'ant'ine Gamsakhurdia. [Konstantine Gamsakhurdia]. Tbilisi: „Metsniereba“.
Javakhishvili, M. (2011). Chanats'erebi. [Writings]. Tbilisi: „Int'elekt'i“.
Gamsakhurdia, K'. (1959). Rcheuli Tkhzulebani, T'. 2. [Selected Writings, Vol. 2]. Tbilisi: „Sabch'ota Sakartvelo“.
K'ot'et'ishvili, L. (2018). K'etrovanta Zghap'rebi. [Tales of lepers]. Tbilisi: „Int'elekt'i“.